

Börtön* szavunk és az avar-magyar kapcsolatok

The paper gives a critical review of István Futaky's claim that the Hungarian word *börtön* is of Mongolian origin. After a detailed discussion of the relevant Mongolian and Turkic data the author comes to the conclusion that the Mongolian origin of the Hungarian word can be excluded for semantic, morphological and phonetic reasons, but the Turkic origin of the Hungarian word should be considered. There is, however, no indication that the word could have been a part of the lexical stock of the Avars.

2001-ben jelent meg Futaky István Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar-magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben című könyve (Universitas Könyvkiadó, Budapest. 2001. 146 o.). Az elmúlt évtizedben megszorodtak a magyar nyelv (és nép) eredetéről szóló dilettáns nézetek. Futaky munkája természetesen nem sorolható ezek közé. Futaky ismeretanyaga igen széles, módszere és kritikája azonban, sajnos, felületes. A turkológia, a mongolisztika és a mandzsu-tunguz kutatások utóbbi fél évszázadának legtöbb eredményét vagy nem ismeri, vagy azok megítélésében hiányzik az ilyen kutatásokhoz olyan nagyon szükséges kritika.

A Magyar Nyelv 2002/4-es számában jelent meg Kara György részletes bírálatára Futaky könyvéről. Kara György bírálatának minden megállapításával egyet lehet érteni. Az etimológiák 1. többemeletes, egyenként bizonyítatlan feltevésekre épülnek; 2. Igen sok látszat-egyezés van a javasoltak között; 3. A szerző által idézett mandzsu, tunguz, mongol és kínai szavak belső története nincs tisztázva Futakynál, ezek tisztázása az etimológiák többségét lehetetlenné vagy még bizonytalanabbá teszi; 4. Nem veszi tekintetbe az általa idézett szavak belső hangtörténetét; 5. Hiányzik az „altaji” szavak morfológiai elemzése, tövek és képzők nincsenek az eredeti nyelvben elválasztva, vagy ha néha igen, akkor többnyire tévesen; 6. A jelentések összefüggése sok esetben olyan távoli, aminek alapján a javasolt szó és magyar párjának összekötése nem fogadható el. A példák Kara bírálatában bőséggel megtalálhatók.

Ugyanakkor azzal is egyet kell értenünk, hogy „A könyv mindazonáltal nem kevés érdekes magyar szó-, jelentés- és művelődéstörténeti eszmét és anyagot

* Ez a cikk az MTA-SzTE Török Nyelvészeti Kutatócsoportjának keretében és az OTKA T 034955-ös támogatásának segítségével készült.

tartalmaz....., s néhány szöveggyezetést....érdemes továbbgondolásra számon tartani.” (Kara 2002: 496). Én a könyvről azt gondolom, hogy az a laikusok és dilettánsok számára veszélyes – mert Futaky kétségtelen tekintélye mögé bújva annak elfogadhatatlan vagy teljességgel bizonyítatlan javaslataira fognak további légvárakat építeni. Ugyanakkor a szakemberek számára valóban sok értékes anyag van munkásságában.

Az alábbiakban Futaky Istvánnak Szótörténeti adalékok az Árpád-kori *börtön* eredetéhez című (Futaky 2000: 351–354) cikkével kapcsolatban szeretnék bemutatni néhány problémát. Futaky cikkének első részében helyesen mutat rá arra, hogy a magyar *börtön*, R. *berten* szó eredetileg ’Praeco, Carnifex, Stentor; ein Henker, Scharfrichter, Ausrufer’ jelentésű volt. S ő említi, hogy már Horger felhívta a figyelmet arra, hogy a szó mai jelentése a *börtönház* összetételéből önállósodott. Bár a Futaky által idézett Pápai – Bod adatnál van régibb is (Königsbergi Szójegyzék ’preco’, Soproni Szójegyzék ’preco’), mindez a lényegen nem változtat, a szó legrégebben kimutatható jelentése valóban ’hóhér, porkoláb, ítéletvégrehajtó’. Nem foglalkoznék itt Futakynak azzal az elemzésével, amely szerint „A *berten* szó korban első jelentéstani adatai két cselekvéstípus irányába mutatnak, a ’hóhér’ és a ’porkoláb’ feladata felé” (Futaky 2000: 352), s csak megemlítem, hogy az ítéletek között természetesen volt a fővesztés mellett csonkítás is. S végül csak idézem, hogy Futaky is elfogadja, hogy az EWUng elutasítja Hadrovics László javaslatát, amely szerint a szó a középfelnémet *Warter*, *Werter* ’ör’ szóból származna, mégpedig történeti, jelentéstani és alak-tani okokból.

A fent ismertetett tárgyalás után Futaky így folytatja: „5. A büntető testcsonkításnak a középkori bírászkodásban vitt domináns szerepét megismerve nem okozhat meglepetést a gondolat: a R. *berten* ősforrása a csonkítás fogalmát a mongolban és a török nyelvek egy részében kifejező, alaki szempontból szavunkhoz illő ige lehet, amelyből toldalékolás révén a foglalkozásnévi típusú főnév keletkezett”. Ezután következnek a Futaky által idézett adatok.

Mindjárt szeretném előrebojsájtani, hogy a Futaky által idézett adatok egy része végső soron – mint látni fogjuk – kellő módszerességgel használható, ugyanakkor szinte mindegyik pontatlan, vagy nem tükrözi a ma általánosan elfogadott gyakorlatot. Vagyis a szakember számára aranyat érnek, a laikus és dilettáns számára megtévesztők.

Nézzünk néhány példát. Futaky elsőnek a Mongolok titkos történetéből a *bertegu* ’verletzen, kränken’ alakot idézi Haenisch 1939-ben megjelent szótárából. Ebben az alakban a -*gü* a szótárírók által használt igenévi alak, ma, ha elkerülhetetlen, -*kü* alakban, tehát *bertekü* formában idézzük, de helyesen az ige-tövet kell idézni *berte-* alakban. A szó magában a Mongolok titkos történetében *eberetele bertetele* alakban fordul elő, amit Ligeti (1962: 80) kissé költőien úgy

fordít, hogy „vérig sértő, porig alázó (üzenet)”. Igor de Rachewiltz pontosabb fordítása: „this injurious and offensive (message)” (de Rachewiltz 1978: 51). Az itt célhatározói igenévként (-*IALA* converbium terminale) használt igék közül az első is ritka (jelentése kb. ’fájdalomig’), a második és a szavunkkal esetleg kapcsolatba hozható mongol szó a *bertetele* kb. ’egészen a sértésig, bántásig’ ti. szól az üzenet, amit Gücsük küldött Tajang kánnak. A kifejezés valójában egy régi mongol *hendiaadyoin*, s itt szó által létrejött sértést jelent, mégpedig a sértést elszenvedő és nem az okozó szempontjából.

Futaky második adata Ramstedt kalmük szótárából való. A szót Futaky így idézi: *bertexə* ’beschädigen (einen Körperteil od. Gelenk), den Knochen nicht gerade abbrechen, aber doch inneren Schaden verursachen’. A -*xə* természetesen itt is a szótári adathoz járult igenévképző, de ennél nagyobb baj, hogy a *ε* felett a Ramstedtnél egy vízszintes vonal van, ami azt jelenti, hogy ez a magánhangzó hosszú a kalmükben. Ez pedig arra utal, hogy a *tő* nem *berte-*, hanem *bertege-*, amit egyébként Ramstedt maga is jelez. A Kara György által összeállított és 1998-ban megjelent szótárából a mai mongol-halha alakot Futaky mint *b3rt3x* ’sérülést okoz valakinek/valaminek, megsebesít, megcsonkít, megnyomorít; sérülést szenved’ idézi. Itt a *tő* a halha helyesírás szempontjából *b3rt33-*, ami ugyancsak egy régebbi *bertege-* alakra megy vissza. Ha megnézzük az alapszót, az halhában *b3rt3-*[*berte-*] ’megsérül, -sebesül, -rokkant’ (Kara 1998: 90), vagyis intranszitiv ige, amelyből a *b3rt33-* képzett, tranzitiv alak. A Futaky által idézett burját alak Čeremisov 1973-as burját szótárából: *b3rt3x* ’uvecit’, |megcsonkít’; ’izuvecit’sja |megcsonkul’. Az idézett alak nem a Futaky által idézett 132., hanem a szótár 133. oldalán van, és a jelentése ’izuvecit’sja, iskalčit’sja, ušibit’sja, nadorvat’sja’, vagyis intranszitiv, majd utána *b3rt3x3* dopust. ot *b3rt3x3* vagyis „megengedő mód”, a mi szempontunkból tranzitiv form. Nem különösen fontos, csak az adatok megértéséhez szükséges, hogy a cirill fordított <3> (*e oborotnoe*) a halha és a burját helyesírásban olyan /e/ hangot jelöl, mely (ellentétben a cirill <e> betűvel nem lágyítja az előtte lévő mássalhangzót. Ezért felesleges a latinbetűs átírásban használni.

Összefoglalva Futaky mongol adatait, egyetlen egy idézete nem pontos, az idézett adatokat csak jól-rosszul kiírta, de nem jött rá, hogy a mongolban a *berte-* ige intranszitiv, tehát jelentése ’csonkulva lenni, sértve, bántva lenni’, vö. Lessing (1960: 100) *berte-* ’to be injured, hurt, crippled or maimed’. Ez a jelentése már a 13. századi Mongolok titkos történetében is. A magyar R. *berten* szó ebből nem vezethető le.

A török adatok idézése még nagyvonalúbb. Az ó- és középtörök adatokat összevonja. Ma már az 1072 körül Mahmüd al-Kāšgarī által írt, és egyetlen egy 1266 körüli másolatban fennmaradt művet ótöröknek tartjuk és (egyik korai kiadója az arabista Brockelman ellenében) nem középtöröknek, de ez alapján

véve itt most aligha fontos. Futaky egyben idézi a Nadeljev és mások által szerkesztett *Drevnetjurkskij slovar*-t, (1969), a G. Clauson által szerkesztett és a 13. század előtti török emlékeket feldolgozó etimológiai szótárát, valamint Besim Atalay *Kāšgarī* kiadását (nálá 1986). Besim Atalay a maga korában úttörő munkája 1939 és 1941 között jelent meg, azóta már számos jobb kiadását ismerjük ennek az alapvető török lexikográfiai munkának. Közülük is kiemelhető R. Dankoff és J. Kelly 1982-es kiadása (többek között ezért is megtévesztő a Besim Atalay-féle kiadást 1986-os évszámmal idézni). Az ótörök adatok viszont valóban tranzitívek. Futaky szerint: *bert-* 'uvečit', nanosit' vred, portit' | megcsonkít, kárt tesz, tönkretesz, megrongál; to injure, hurt (someone etc. Acc.)'. Futaky elfelejti idézni még Clausonból: 'more particularly without breaking the skin'.

Futaky középtörök vagy modern török adatokat nem idéz. Ezután így folytatja: „Göttingai kollégáim, Gerhard Doerfer professzor (mongolisztika) és Milan Adamović (turkológia) felvilágosítása szerint az ige ismerete a mai török nyelvekben a keleti ágra szorítkozik, ahol mint mongol kölcsönszó él. Véleményük szerint a magyar főnév *-n* véghangzóját nem lehet mongol vagy török képzővel azonosítani; a toldalékolásnak tehát nyelvünk önálló életében kellett megtörténnie.” (i. m. 354). Az első állítás tehát az, hogy az ige a török nyelveknek csak a keleti ágában ismeretes.

A török szó igen régi, előfordul már a tunhuangi barlangban talált ujgur szövegben, továbbá manicheus szövegekben is, mindkettő kizárja, hogy ez a török szó mongol jövevény lenne l. *bert-* 'meurtir, fouler, ren dur en frappant' (Hamilton 1986: 277: P112). A manicheus Huastuanift szövegében *sīdimiz–bertimiz* 'megsértettük és megbántottuk (az öt istent)' (Huastuanift 49–52).

A középtörök nyelvemlékekben csak egy alkalommal találkozunk az igével, annak is a visszaható alakjával: *bertin-* 'verletzt werden' (Yamada 1993, *kölük bertinser* 'wenn das Lasttier verletz wird' Lo 03–04). A szó vagy képzett alakja megvan számos török nyelvben. Lássuk az adatokat: (Az adatokat a magyar nyelv török elemeiről Berta Árpáddal közösen készített munkánkban használt rendszer szerint idézem, l. Berta – Róna-Tas 2002: 43–67).

NT Chuv – NW *birtek* 'vyvih' (Tat), *birt-* 'kalečit', uvečit', ušibit'' (TatD1), *birtik* 'opuhol'; vyvih' (TatKR), *birt* 'zakrytij perelom, treščina', *birte-* 'ušibat', povreždat'' (Bashk), *birtek* 'birtengän urin' (BashkE), *bērtik*, *birtek* 'perelom, povreždennyj' (SibT), *pärtin-* 'vyvihnut'sja; preždevremenno roždat'' (SibTBR), *birtik* 'opuhol'; vyvih; povreždennyj' (SibTTR), *mert/bert* 'vyvih', *bertik* 'vyvih' (Kirg), *mertik* 'dislocation (of a bone), to dislocate a joint of one's leg; fracture (of a bone), to break one's bones', *mert* 'accident' (Kaz), *mert-* 'vyvihnut' čto-l.; pokalečit', iskalečit' kogo-l.' (Kklp), *mertik* 'perelom kosti; vyvih' (Nog), *pertik* 'vyvih' (CrTat), – (Kar), *bört-*

'pripuhat', nabuhat'; vzduvat'sja, vspučivat'sja' (Kum), – (Krch-Blk);
 SW – (Tkm), – (Az), *bert-* 'to sprain (a joint)' (Tt), *bertik/bertig/bertük/börtük*
 'yara, bere; incinme, burkulma; incinmiş, burkulmuş eklem; deride mor leke,
 çürük; hazımsızlıktan karında meydana gelen şişkinlik', *pertik* 'el, ayak vb.
 incinen yerlerde olan şiş' (TtD1), *pärt* 'carapina, rana, şram, kontuzija,
 rubec', *pärt-* 'vyvernut', vyvihnut'', *pärtik* 'iscarapannyj' (TtR), *bert-*
 'vyvihnut'' (Gag), – (Khor), – (SOgh);
 Kh – T *mertik* 'vybitoe mesto, ščerbina' (Uzb), *bärt-* 'narezat', zarubat'', *bärtik*
 'narezka, zarubka' (TurkiTR), – (MUyg) – (Sal), – (YUyg); *S bertik* 'vyvih'
 (Alt), *pärtin-* 'vyvihnut'sja; preždevremenno roždat'' (AltR, AltLR, AltTelR),
pirtik 'vyvih, ušib' (KhakB), *bertik* 'uveč'e; kontuzija' (Tuv), – (Tof);
 Y –

Mint látjuk, az alapige jelentése a mai török nyelvekben 'ficamítani, csontot törni' illetve az ebből képzett szavak, s a szó, ha nem is bőven, de a török nyelvek minden ágából, a csuvas és a haladzs kivételével, adatolható. A 'daganat, duzzanat' jelentésű képződményeket egyelőre nem választottam le, lehet, hogy ezek is ide tartoznak. Nem felel meg a tényeknek, hogy a szó csak a törökség keleti ágából ismeretes, s az, hogy előfordul a törökországi törökben (Tt) 'kificamítani (izületet)' jelentésben kizárja, hogy mongol jövevényszóval van dolgunk a törökben. A szót részletesebben tárgyalja Sevortjan (1978: 70–71). Itt azonban az idézett mélyhangú alak (*bart-*) egyszerűen nem létezik, szótárírói tévedés. A török adatok belső összefüggéseiben most nem mélyednék el, mint ahogy abban sem, hogy a *bert-* ige esetleg képzett forma. Egy dolog azonban bizonyos: a magyar szó a mongollal nem, a törökkel esetleg egyeztethető.

Marad a szóvégi *-n* kérdése. Futaky azt írja, hogy az általa megkérdezett göttingai kollégák véleménye szerint a képző nem lehet mongol vagy török. A mongolt itt félretehetjük, azonban a török nem ilyen egyszerű. A törökben ugyanis van egy igéből főnevet képző *-(X)n*. Ezt a képzőt M. Erdal részletesen tárgyalja (1991: 300–308). Csak néhány főnév: *yigin* 'halom' < *yig-* 'felhalmozni', *irkin* 'állóvíz' < *irk-* 'összegyűjteni', *äkin* 'bevetett föld' < *äk-* 'vetni' stb. A török képző két török eredetű magyar szóban is előfordul: *kin* < *kijin* 'büntetés' < *kij(i)-* 'ütni' (Erdal 1991: 305) és *sā-* 'számolni, gondolkozni' > *sān* > *sām* → *szám*.

Mindezek ellenére problémát jelent, hogy a török képző igen ritkán jelöl személyt vagy valamilyen cselekvőt. Eddig két ilyen példát ismerünk a törökségből: *kel-* 'jönni' > *kelin* 'menyasszony (vagyis aki [a családba] jön)' és *irk-* 'összegyűjteni' > *irkin* 'cím a törököknél és más népeknél a 8–11. században [tkp. aki a népet összegyűjti]'.

Mindezek után még egy kérdésre kell válaszolnunk. Mi az összefüggés a török *bert-* 'kificamít' és a mongol *berte-* 'ficamodik' igék között. Hangtanilag a dolog világos, az összefüggés olyan, mint a török *kö:k*, mongol *köke* 'kék' között. A török szóvégi magánhangzó redukálódott és eltűnt, a mongolban megőrződött. Ma már a török szóvégi magánhangzók sorvadásáról jóval többet tudunk, mint korábban, az nagyjából a legrégebb török nyelvemlékek idején záródott le, vagyis a 8. század körül, természetesen nyelvenként és nyelvjárásonként, sőt szavanként is néha eltérő ütemben. Jelentésanilag a török *bert-* és a mongol *berte-* összefüggése nehezebben magyarázható. Mind a törökben, mind a mongolban éles különbség van a tranzitív és az intranszitiv igék között. Ezt jól mutatja, hogy a mongolban az intranszitiv igének van tranzitív formája (*bertege-*), míg a török tranzitív alapigének intranszitiv képződménye (l. fentebb). Többféle megoldás is elképzelhető, de bármelyiket is tennénk fel, ez olyan régi időre visz minket vissza, ami az avar nyelv szempontjából bizton figyelmen kívül hagyható.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Futaky István ötlete szakember számára nagy kritikával és alapos kutatás után hasznosítható. A magyar *R. berten* 'ítéletvégrehajtó', mai *börtön* szavunk török eredete korántsem bizonyos, de megfontolandó. Mongol eredete hangtani, alaktani és jelentéstani okokból kizárható.

Az avar nyelv kérdése az egyik legizgalmasabb és valóban megoldatlan kérdése az altajisztikának, a magyar nyelvtudománynak, sőt a történettudománynak is. Egy ilyen nagyon nehéz kérdésben minden ötletet, gondolatot, amely komoly, tudós helyről származik, gondosan mérlegelni kell.

Irodalom

- Berta, Árpád – Róna-Tas, András (2002), Old Turkic Loan Words in Hungarian. AOH 55: 43–67.
- Brockelmann, C. (1928), Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšyarī's *dīwān luyāt at Turk*. Körösi Csoma Gesellschaft, Budapest. (Reprint 1964).
- Clauson, Gerard (1972), An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Clarendon Press, Oxford.
- Dankoff, Robert – Kelly, James (1982, 1984, 1985), Mahmūd al-Kāšyarī: Compendium of the Turkic Dialects (*Dīwān Luyāt at-Turk*). Vol. 1–3. Harvard University, Duxbury.
- Erdal, Marcel (1991), Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Futaky István (2000), Szótörténeti adalékok az Árpád-kori *börtön* eredetéhez. MNy 96: 351–354.

- Futaky István, (2001), Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Haenisch, Erich (1939), Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi), Geheime Geschichte der Mongolen. Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Hamilton, James (1986), Manuscripts ouïgours de IXe-Xe siècles de Touen-Houang. Peeters, Paris.
- Kara György (1998), Mongol–magyar szótár. Terebess, Budapest.
- Kara György (2002), Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2001. 146 lap, MNy 98, 491–496.
- Lessing, Ferdinand D. (1960), Mongolian–English dictionary. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- Ligeti Lajos (1962), A mongolok titkos története. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nadeljaev, V. M. et al. (1969), Drevnetjurkskij slovar'. Nauka, Leningrad.
- de Rachewiltz, Igor (1978), The Secret History of the Mongols. Chapter Seven, Papers on Far Eastern History, 18, September. 43–80.
- Ramstedt, Gustav John (1935), Kalmükisches Wörterbuch. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Sevortjan, Ervand Vladimirovič (1978), Ètimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov. II. Nauka, Moszkva.
- Yamada, Nobuo (1993), Sammlung uigurischer Kontrakte I–III. Osaka University Press, Osaka.